

VARIACIÓNS REXIONAIS NAS SOCIEDADES PRE E PROTOHISTÓRICAS GALAICAS

Luis Xulio Carballo Arceo* e *Ramón Fábregas Valcarce*

*Arqueólogo da Delegación de Pontevedra da Consellería de Cultura

**Universidade de Santiago de Compostela

Nun simposio coma este, dedicado á *Lingua e Territorio*, os prehistoriadores ou, máis precisamente, arqueólogos da prehistoria, atopámonos nunha posición de desvantaxe por canto, para empezar, as testemuñas arqueolóxicas son pola súa propia natureza restos mudos das sociedades pretéritas, carentes polo tanto de toda a carga significativa que á súa natureza e presenza lles confire a linguaxe. É tan só desde o presente que os prehistoriadores, a través dun proceso interpretativo, lles conferimos voz –e para empezar, nome– a eses poucos obxectos superviventes do pasado.

Por outra banda, é preciso sinalar que o termo *territorio*, polo menos no seu contido máis político, de superficie de referencia simbólica e económica dunha comunidade humana, con exclusión das demais, constitúe un desenvolvemento probablemente tardío na evolución socioeconómica dos grupos prehistóricos de Galicia, que probablemente ata ben adiantada a Idade do Bronce e con só contadas excepcións parecen manter unha relación co seu contorno bastante máis laxa do que implica o devandito concepto (cheo dunha importante acepción política).

En cambio, a arqueoloxía pre e protohistórica manexa unhas escalas temporais moi amplas, que abranguen centos e miles de anos que, desta maneira, outorgan unha perspectiva de *longue durée* das mudanzas no carácter e distribución da cultura material, se ben o noso coñecemento sobre esta última está fortemente mediatizado tanto por factores de conservación diferencial (a pedra, por exemplo, está mellor representada cá madeira no rexistro arqueolóxico galaico) como pola distinta intensidade da investigación (máis forte en xeral na metade occidental

de Galicia) ou dos achados casuais (á súa vez dependentes da demografía actual e do dinamismo económico nas distintas comarcas galegas). Desta maneira, as obras públicas (autovías, rede de gasificación, etc.) e as conseguíntes remocións de terras permitiron descubrir un gran número de depósitos que doutra maneira permanecerían ignorados. Ao mesmo tempo, o desenvolvemento de traballos de prospección intensiva na última década por parte de arqueólogos e o labor de afeccionados fixeron ampliar significativamente a área de distribución dos petróglifos galaicos, por exemplo.

No traballo que imos presentar agora escollemos uns elementos que se consideran característicos de determinados períodos da Prehistoria recente, entendendo como tal o lapso de tempo que vai dende a introdución das técnicas agro-pastorís ata a integración do territorio galaico na órbita imperialista de Roma. Excluimos desta visión os tempos anteriores ao Neolítico, por canto as informacións dispoñibles, malia suxeriren algúns indicios de variabilidade rexional, son demasiado cativas e sectoriais como para telas en conta para os efectos do presente traballo.

Diciamos, por outra parte, que para a finalidade deste traballo seleccionáronse algúns elementos característicos dos períodos culturais tratados, que destacan, ben pola súa cantidade, ben pola súa singularidade, pero que posúen en todo caso unha especial relevancia ou significancia crono-temporal. Os artefactos escollidos son variados e van dende o máis cotián (o deseño da vivenda ou a olería) ata os elementos máis excepcionais (ourivería, armas) e aqueles tinxidos de contidos simbólicos (arte rupestre ao aire libre, ídolos).

A diferenza doutros elementos da cultura, como por exemplo a lingua, a presenza dun risco cultural singular nunha área determinada non implica necesariamente que constituía un elemento propio da variedade rexional ou *subcultura* na que se encontra, posto que puido ser transmitido ocasional ou circunstancialmente desde o seu lugar de orixe, sen por iso ser asimilada pola sociedade receptora como un obxecto propio. Por exemplo, a presenza de determinadas cerámicas castrexas fóra da súa área oleira interprétase como un produto comercializado ou esóxeno, pero non fabricado na área receptora ou, en todo caso, producido de maneira moi minoritaria en relación á área primixenia. É o caso das cerámicas con decoración estampada de motivos en SS e unha gramática ornamental xenuína, coma as chamadas *típo Forca*, que aparecen por exemplo

en castros da comarca de Deza en escasa cantidade, en comparación coas que se documentan nas bacías media e baixa do río Miño, onde son unha produción cerámica característica (Carballo 2003). A atención ao contexto cultural de aparición dos artefactos considerados resulta, xa que logo, fundamental para avaliar o significado preciso da súa presenza; desa maneira, os obxectos aparecidos de xeito casual ou mal documentados arqueologicamente ocasionan graves problemas interpretativos.

A representación gráfica dos límites das culturas, subculturas ou variedades rexionais, está moi condicionada polos datos, tanto pola calidade como pola cantidade destes; de aí que haxa que consideralos provisionais e sometidos á dinámica da investigación arqueolóxica de campo. Por outra parte, o cartografado duns límites con connotacións culturais na pre e protohistoria ten certos riscos, posto que respecto a moitos dos elementos grafados (artefactos, etc.) poida que aínda non se chegase a un acordo respecto á súa significancia cultural e aos mecanismos e modalidades de transmisión. Isto non é unha consideración teórica sen máis: a etnografía indícanos constantemente que un obxecto ou deseño decorativo, que está intimamente encaixado no sistema cultural dunha sociedade, pode ser apropiado por outra comunidade, quen lle outorga unha significación total ou parcialmente distinta; de aí a importancia de coñecer a presenza cuantitativa e as circunstancias de aparición (contexto) deses elementos.

1. OS ATRIBUTOS REXIONAIS

1.1. *Distribución de ídolos megalíticos [fig. 1]*

Esta clase de obxectos constitúen unha achega moi recente ao acervo material das sepulturas megalíticas galaicas e o termo ídolo emprégase por tradición ou comodidade, sen que iso implique que esteamos diante de representacións dunha divindade necesariamente (Fábregas 1993). Os exemplos máis abundantes están elaborados sobre simples seixos, apenas modificados mediante incisións ou escotaduras que suxiren o seu carácter antropomórfico, unha característica máis acentuada nalgúns poucos exemplares, coma os da Mina da Parxubeira en que se presenta un despezamento anatómico máis nidio. A rentes destas figurinas máis ou

menos traballadas atópanse outros seixos que non foron modificados en absoluto, pero posúen a mesma morfoloxía que as esculturas máis vastas. Os exemplares máis canónicos, e os únicos estudados con certo detalle, localízanse no *hinterland* costeiro da Coruña occidental e foron recuperados en sepulturas de corredor; xacían no sector máis externo da súa entrada, sendo o caso mellor documentado o do Dolmen de Dombate. Precisamente neste último algunhas datacións radiocarbónicas suxiren que a deposición dos ídolos se produciu no último terzo do IV milenio aproximadamente. É posible, non obstante, que este tipo de imaxes se remonten máis no tempo, mesmo ata os inicios do IV milenio, pois a colocación intencional nas mámoas de croios con forma vagamente antropomórfica rexístrase en áreas máis amplas de Galicia e Norte de Portugal e non se limita aos sepulcros de corredor (Vilaseco 2004). O gran desenvolvemento que se observa no occidente coruñés pode ser consecuencia da combinación dunha tradición iconográfica rexional con ideoloxías espalladas ao longo da fachada occidental da Península.

1.2. Distribución da olería tipo Penha [fig.2]

A olería *tipo Penha*, caracterizada por vasos de formas sinxelas e abertas, o gusto pola decoración incisa e, moi particularmente, disposta en organizacións inciso-metopadas, constitúe un dos elementos máis característicos do Calcolítico no noroeste peninsular (S. Jorge 1986, Gómez *et alii* 2001). O seu encadre cronolóxico non é moi preciso aínda, pola falla de suficientes datacións e os problemas de interpretación que a miúdo ocasiona a formación dos xacementos onde esta especie de cerámica fai a súa aparición; non obstante semella probable a súa inserción na primeira metade do III milenio a. C., se ben cabe a posibilidade de que sobreviva algo máis, dentro da segunda metade do devandito milenio. O maior número de depósitos encádrase no occidente de Tras-os-Montes e na rexión miñota e, significativamente, nas comarcas galegas que baten con estas áreas norportuguesas. Unha característica definitoria desde o punto de vista contextual é a predominante presenza da olería Penha en contextos domésticos ao aire libre, que no III milenio a. C. cobran carta de natureza por primeira vez na Prehistoria recente do Noroeste peninsular. Non resulta casual esta circunstancia, pois desde finais do IV milenio

a. C. detéctase un proceso de consolidación da economía agro-pastoril, especialmente nas comarcas meridionais de Galicia, quizais a prol das mellores condicións bioclimáticas daquelas ou dunha tradición neolítica máis antiga que nas rexións do interior ou setentrionais (Fábregas 2001). Asemade, e na liña do que se observa no Norte de Portugal, detéctase no sur de Galicia unha tendencia a procurar lugares ben defendidos naturalmente para situar os asentamentos.

1.3. Distribución de mazas e outros útiles puídos con perforación [fig. 3]

Un apartado minoritario, pero de grande interese dentro do grupo de artefactos de pedra puída de orixe ou vinculación megalíticas, constitúeno as mazas, xunto coas dobres aixolas e os machados dobres e machados martelo. A súa utilización foi probablemente a de armas/símbolos de dignidade e non ferramentas; están elaboradas sobre rochas duras e posúen un puído moi curioso e unha perforación bicónica, destinada a mangar a peza. Este conxunto de características afastan este grupo de útiles da gran maioría dos útiles puídos, debido ao superior tempo investido na súa manufactura, ao que habería que engadir nalgún caso concreto o emprego de materias primas alóctonas. A súa aparición prodúcese ben en mámoas contendo cámaras pétreas de dimensións pequenas, ben en foxas practicadas no propio túmulo, mentres que un bo número de exemplares foron atopados de xeito casual e fóra de contexto. Resulta interesante, tamén, o feito de que os utensilios perforados aparecen frecuentemente asociados con ciceis ou láminas de aixada que, malia a súa denominación, resultan de dubidosa utilidade práctica por mor da súa fragilidade mecánica, abundando no carácter de ostentación que se lles atribúe aos primeiros. A súa distribución é peculiar, pois concéntranse na gran bacía interior de Galicia e nas serras que a delimitan polo norte e noroeste, con algunhas prolongacións inmediatamente seguidas da poñente da Dorsal Galega (Fábregas 1991). Carecemos de cronoloxías absolutas para esta clase de obxectos e só baseándonos en consideracións contextuais e no encaдрamento temporal de elementos parellos noutros lugares da Europa occidental podemos situalos con probabilidade no III milenio, quizais cara aos séculos centrais deste. Xa por último, a presenza dos útiles

perforados ten dado lugar ao longo dos anos a suscitar a existencia de vínculos (a través do comercio ou da migración) entre Galicia e outras áreas da Europa occidental, en función dos paralelos que se atopan alí para estes artefactos que, porén, posúen no caso galego unha acusada personalidade (Suárez 1997, Blas 2001).

1.4. Distribución da arte rupestre prehistórica ao aire libre [figs. 4 e 5]

O grupo galaico de arte rupestre ou petróglifos galegos configúrase como un dos máximos expoñentes da arte pospaleolítica na Península Ibérica e mesmo en Europa, tanto polo número como pola calidade das súas estacións (Peña/Rey 2001). A súa temática principal é maioritariamente abstracta, a base de combinacións circulares de variable complexidade, acompañadas a miúdo de grupos de coviñas, pero xunto a estas fan aparición outros motivos que, aínda que cuantitativamente minoritarios, dotan a esta provincia artística dunha gran personalidade cultural: trátase basicamente de imaxes seminaturalistas de animais (cervos nos que case sempre se pode facer unha identificación de xénero) e, aínda en menor número que estes últimos, de representacións de armas metálicas. Os gravados localízanse ao aire libre, xeralmente nunha posición topográfica intermedia, pois non abundan nin nas zonas altas nin en áreas de fondo de val. A unha escala xeográfica máis ampla, a sensacional concentración de insculturas nas inmediacións do curso medio do río Lérez, xa recoñecida dende hai tempo, vese acompañada por outros centos de superficies gravadas que se están a descubrir nos últimos quince anos e que na actualidade abranguen unha área fundamentalmente costeira, que se espalla entre a península da Barbanza e o Baixo Miño. Alén desta zona, o número de petróglifos e a complexidade destes diminúe con rapidez, sendo na actualidade moi escasos nas áreas máis interiores do país. Este proceso de rarefacción non afecta por igual a uns e outros motivos, e así as temáticas máis sinxelas teñen unha distribución máis ampla e unha maior penetración cara ao interior e o norte de Galicia que as representacións animais, as cales se cinguen moito máis ás comarcas litorais. As armas, pola súa parte, teñen unha distribución peculiar, pois sendo moito máis escasas que os animais, aparecen ás veces en puntos onde estes xa son inexistentes, como en

Dumbría ou Agolada, ou moi escasos como na comarca santiaguesa. Na costa SO e Baixo Miño atopamos unha área de características específicas, na que as figuracións zoomórficas adoitan presentar deseños moi simples, que semellan imitar os presupostos iconográficos da arte esquemática, da que temos exemplos no norte de Portugal (Fábregas/Bradley 1999). A arte ao aire libre resulta, pola súa propia natureza, moi difícil de datar e só mediante a comparación dalgúns motivos naturalistas cos seus modelos na vida real (nomeadamente armas) podemos situar aqueles nunha cronoloxía a cabalo do III e o II milenios, en tanto que outros temas, coma as coviñas ou as combinacións circulares ben puideran ter unha cronoloxía máis dilatada.

1.5. *Áreas oleiras castrexas: ss. IV-I a.C. [fig. 6]*

Debido ao seu uso cotián e ao seu carácter popular, as cerámicas definen as variacións rexionais da cultura castrexa probablemente mellor que calquera outro elemento da cultura material. Pero, para ser honestos, hai que advertir que os límites trazados no mapa [fig. 6] son aproximados e mesmo no futuro, cando aumente o corpus de datos, poderían ter que modificarse substancialmente, sobre todo nas áreas peor coñecidas polos arqueólogos.

Para a 1ª Idade do Ferro, cos datos ata agora existentes, non resulta posible advertir unha rexionalización clara das producións cerámicas castrexas. En cambio, durante a 2ª Idade do Ferro, concretamente entre os séculos IV e I a.C., poden definirse seis rexións oleiras básicas (Rey 1991, González Ruibal 2003); unhas (Rías Baixas, bacía do Miño) son ben coñecidas, pero outras (área cantábrica, sueste) contan con datos escasos ou pouco contrastados. A área cantábrica, na que se inclúen os castros escavados de Borneiro, Elviña, Meirás, Punta dos Prados e Fazouro, presenta unhas cerámicas con certas características comúns, que as distinguen das doutras zonas. A súa diferenciación resulta moi nítida respecto ás Rías Baixas ou á bacía do Miño, pero máis difusa en relación á rexión interior de Galicia. Con esta última área ten en común moitas das formas das cerámicas, pero distínguese dela na maior porcentaxe de pezas decoradas e no predominio da ornamentación plástica de botóns, mamelóns e cordóns. A decoración plástica, por

outra parte, é un dos elementos de semellanza coa olería castrexa das Rías Baixas. De feito conséntase unha área de transición situada, a grandes riscos, entre Bergantiños e a ría de Muros.

No interior de Galicia hai que situar unha área oleira con certa personalidade, aínda que na actualidade non estea perfectamente definida nos seus límites territoriais e na descrición dos tipos cerámicos que lle son propios. Pódese dicir, non obstante, que se caracteriza pola presenza dun tipo dominante de cacharro, con bordo arestado ou facetado. As cerámicas son xeralmente lisas, pero cando aparece decoración, a brunida resulta maioritaria. Nesta zona incluíríanse castros coma os de Barán, Vilela, Corredoiras, Papucín, A Graña, Os Castros de Brañas, Cortegada, Montaz, O Marco, Castrovite, e posiblemente o de Recarea.

Na área das serras orientais de Galicia parece constituírse unha terceira zona oleira, aínda pouco definida. As súas cerámicas son esencialmente lisas, e nos exemplares decorados predominan as incisións e os brunidos.

A cuarta área oleira (as Rías Baixas) é moito mellor coñecida, tanto na definición dos límites territoriais como na formulación de tipos cerámicos característicos. Comprende un arco que vai dende a ría de Muros á de Vigo, penetrando cara ao interior probablemente ata o meridiano de Cuntis. Dentro dese territorio alfareiro sitúanse os castros de Baroña, O Neixón, O Achadizo, Alobre, A Lanzada, As Cíes, O Facho, Montealegre, Toralla, Punta do Muíño, Vigo, Torres de Padín e Pedra Moura, entre outros. Presenta na cerámica a mesma riqueza e dinamismo que tamén se observa noutras ordes da cultura material. Desde o punto de vista oleiro esa zona caracterízase, a diferenza das anteriores, pola riqueza ornamental, tanto en cantidade como en variedade, e polo emprego duns tipos cerámicos característicos: os chamados *tipo Cíes*, *tipo Toralla* e *tipo Vigo* (Rey 1990-91 e 1991).

Tamén a bacía media e baixa do Miño resulta unha área castrexa ben definida desde o punto de vista das súas producións cerámicas. En realidade, ten moitos nexos de unión coa área das Rías Baixas, pero distínguese desta última polo uso máis frecuente duns tipos cerámicos característicos. Comprende as bacías baixa e media do río Miño e o val do Limia e prolóngase polo territorio portugués máis setentrional. A zona comprendida entre a ría de Vigo, val do Tea e desembocadura do

Miño constitúe unha área de transición ás Rías Baixas, que participa de modelos cerámicos propios de ambas as dúas zonas (Carballo/Naveiro/Rey 1988). Nesta área oleira localízanse castros coma os de Santa Tegra, A Forca, Troña, Fozara, Castromao, San Cibrán de Las, Laias, Cameixa, Coto de Mosteiro e Santomé. As cerámicas características desta zona veñen definidas polos chamados *tipo Forca*, *tipo Cameixa*, *tipo Castromao* (Rey 1990-91 e 1991), que son producións xenuínas do Miño, a pesar de que poidan aparecer noutras áreas do interior da Galicia centro-setentrional como froito do intercambio (Carballo 2003). É a rexión por antonomasia da decoración estampada e das cuncas con asas interiores, así como dos vasos con asas en orella perforada, aínda que estes últimos tamén se estendan polas Rías Baixas. Xunto con esta última rexión, a produción cerámica miñota alcanza a maior riqueza decorativa e calidade técnica da Galicia castrexa.

Por último, na zona sueste de Galicia (cubeta de Verín e terra da Gudiña) parece distinguirse unha rexión oleira que, aínda que presenta un grande parentesco coa rexión miñota, se achega tamén á área transmontana de Chaves. Nesta rexión sitúanse os castros de San Millán, Novás e Saceda. Ademais das formas cerámicas propias do Miño, caracterízase pola grande presenza de vasos con bordo arestado e unha maior porcentaxe de vasos lisos; entre as decoracións predominan os estampados e as impresións de peite.

A pesar de que as áreas oleiras descritas teñen as súas peculiaridades, non é menos certo que unhas posúen máis personalidade que outras. Pero, polos seus nexos de unión, poderían agruparse tamén as tres áreas meridionais (Rías Baixas, Miño e sueste) fronte as outras setentrionais (cantábrica, interior e oriental), definindo dúas rexións xenéricas que teñen a súa correspondencia noutras ordes da cultura material; áreas que probablemente sexan o baseamento sociocultural da creación en época romana dos *conventus* lucense e bracarense.

1.6. Importacións mediterráneas durante a Idade do Ferro [fig. 7]

Durante a primeira Idade do Ferro, concretamente entre os séculos VIII e IV a.C., aparecen nos castros galegos algúns obxectos procedentes do sur da Península Ibérica ou do ámbito mediterráneo, pero restrinxi-

dos a unha área litoral definida polas Rías Baixas e ás terras do interior máis próximas. Trátase de obxectos de adorno (fíbulas de bronce), dos primeiros instrumentos no novo metal de ferro e de determinadas cerámicas pintadas que, con independencia do seu lugar de fabricación, denotan novos modelos e materiais. Obxectos de orixe mediterránea da 1ª Idade do Ferro documéntanse nos castros de Neixón, Alobre, Penalba, Montealegre, Torres de Padín e Torroso (González Ruibal 2004), todos localizados nas rías de Arousa, Pontevedra e Vigo ou nas súas áreas inmediatas de influencia.

Máis tarde, dende comezos do s. IV a.C. e ata o s. I a.C., os obxectos procedentes do sur da Península e do Mediterráneo aumentan significativamente e a súa área de dispersión por Galicia expándese de maneira notable (González Ruibal 2004). Seguindo a costa, os produtos mediterráneos chegan ata Asturias, e distribúense cara ao interior de Galicia, fundamentalmente por toda a bacía media e baixa do Miño, pero tamén cara ao curso medio do río Ulla. Nesta nova área [fig. 7, núm. 2] aparecen agora importacións de cerámicas gregas e púnicas, pero tamén obxectos de adorno en pasta vítrea e, máis raramente, xoias. No resto de Galicia [fig. 7, núm. 3] a presenza de obxectos mediterráneos só se pode testemuñar a través de colares formados por doas de vidro, un produto doadamente transportable e quizais máis proclive ao intercambio a grande escala.

Débese chamar a atención sobre a coincidencia das áreas de dispersión dos produtos de procedencia mediterránea coas áreas oleiras das Rías Baixas e do Miño, polo que ten de significado para a introdución e propagación por estas áreas de novas técnicas e gustos cerámicos, quizais procedentes da área atlántica do sur da Península. Do que non hai dúbida é de que durante a 2ª Idade do Ferro o contacto e intercambio de produtos e de ideas co ámbito Mediterráneo, a través do centro e sur de Portugal e do arco gaditano-onubense, parece ser xa moi regular. Ese comercio litoral será continuado e intensificado polos romanos inmediatamente antes e despois da conquista de Gallaecia.

O contacto da cultura castrexa co exterior prodúcese esencialmente por vía marítima cara ao sur da Península Ibérica. Por esa vía chegarán ao noroeste novas ideas e mercancías e moitas das novidades tecnológicas que se estaban a xerar no Mediterráneo.

1.7. Distribución dos oppida [fig. 8]

A partir do s. II a.C. xorden castros de grandes dimensións ou ben algúns dos preexistentes incrementan notablemente o seu tamaño. Son grandes castros, coñecidos como *oppida*, que ocupan unha superficie de tres a vinte hectáreas e que adquiren funcións propias de cidade, aínda que non constituísen estados. O proceso de creación de grandes poboados ou protocidades, ao xeito de lugares centrais reitores dun territorio, non é un fenómeno illado no noroeste, senón que se produce nunha boa parte da Europa central e occidental polas mesmas datas, como resultado da complexización social e política.

No noroeste peninsular coñecemos moitos *oppida* (Sta. Tegra, Castro de Vigo, San Cibrán de Las, etc.), pero a súa distribución restrínxese ao norte de Portugal e ao sur de Galicia. Aquí unicamente se rexistran no ámbito das rías pontevedresas e na bacía media e baixa do Miño (González Ruibal 2003). No resto de Galicia, o tamaño dos castros xeralmente non alcanza unha hectárea, e só algúns, que se sitúan no litoral, chegan a superar as tres hectáreas de superficie.

En esencia, a área dos *oppida* coincide coa das producións cerámicas das Rías Baixas e do Miño e con outras manifestacións da vida cultural castrexa que veremos deseguido, que definen a rexión de Galicia cun maior dinamismo económico e social.

1.8. Área das vivendas castrexas con vestíbulo e da decoración arquitectónica de carácter xeométrica [fig. 9]

Dende comezos do s. I a.C., ou quizais un pouco antes, na arquitectura castrexa comezan a construírse uns anexos ou vestíbulos apegados ás construcións de planta circular —aínda que tamén se dan nas cuadrangulares—, ao xeito dunha prolongación do espazo doméstico. Esta singular planta das vivendas é característica da área meridional de Galicia e do norte de Portugal (Romero 1976: 61), pero non aparece no interior nin na parte setentrional do país, coa excepción dos castros do occidente de Asturias. Concretamente aparecen na bacía media e baixa do Miño, cunha certa prolongación nas Rías Baixas. Logo os vestíbulos non aparecen ata o occidente de Asturias (castro de Coaña, etc.); tamén se localizan na arquitectura dos castros da Terra Chá (Viladonga), pero parece que nunha etapa

tardía, de época romana. Ese paralelismo entre unha punta e outra (o SO de Galicia e o occidente de Asturias), sen continuidade espacial, maniféstase igualmente noutros aspectos da cultura material castrexa (arquitectura monumental de saunas, vasos con asas en orella perforada, decoración xeométrica en pedra, etc.), que non é doadamente explicable ou non está aínda explicado de maneira convincente. A área de distribución das vivendas castrexas con vestíbulo, coincide en liñas xerais con outros elementos singulares da arquitectura, como o emprego de aparellos poligonais ou a decoración arquitectónica de carácter xeométrico (Rey 1995: 166).

Unha das referencias iconográficas máis vinculada á cultura castrexa polo gran público é sen dúbida o rico repertorio de motivos xeométricos (tríceles, esvásticas, rosáceas, entrelazados, cordados, etc.) que decoran unha parte da arquitectura castrexa en pedra. Concibida cun carácter en certa medida monumental, de resaltar a prestancia da edificación e a categoría social da familia posuidora, os motivos xeométricos e curvilíneos orlan os vaos das portas, ou ocupan un friso ou o remate dunha pedra cilíndrica que se embute no muro. Non todas as edificacións castrexas debían posuír elementos decorativos, senón que probablemente a ornamentación se restrinxía a unhas poucas construcións, para destacar o prestixio social dos seus donos.

A decoración arquitectónica de carácter xeométrico ten unha cronoloxía pouco concreta, sobre todo nos seus comezos. Sábese que nace nalgún momento entre os séculos IV e II a.C. e que á altura do s. I d. C. xa perdera a súa vixencia e significado. A orixe desta arte está seguramente no Mediterráneo, pero non se trata dunha produción mimética, senón que se adapta aos gustos e peculiaridades no noroeste peninsular. Non ten nada que ver coa chamada arte celta, salvo que tamén esta funde as súas orixes no Mediterráneo.

Malia a súa riqueza e variedade, sobre todo nalgúns castros, a decoración arquitectónica restrinxe a súa área de distribución ao sector suroccidental de Galicia (bacía do Lima, bacía media e baixa do Miño, e Rías Baixas pontevedresas) e á parte occidental do norte de Portugal (Calo 1994: 752-769). No resto de Galicia é descoñecida a decoración xeométrica na arquitectura castrexa. Pero a área de dispersión da decoración arquitectónica coincide coa dos *oppida*, cos que se atopa intimamente ligada, e ambos os dous aspectos, xunto con outros, contribúen a definir a área meridional castrexa durante a 2ª Idade do Ferro.

1.9. Escultura castrexa figurada: guerreiros e zoomorfos [fig. 10]

Dentro da escultura figurada castrexa é de salientar a representación de cabezas humanas en pedra, ben de vulto redondo, ben en relevo. A súa distribución parece ocupar practicamente toda Galicia, se exceptuamos a parte oriental, e continúan no norte de Portugal, aínda que con menor abundancia. Por tanto, non é este un elemento de distinción rexional, pese a que sexa máis habitual nos castros da Galicia setentrional. En cambio, a distribución das esculturas de guerreiros e de cabezas zoomorfas é moi diferente.

As coñecidas estatuas de guerreiro, que probablemente se situasen a pares nas entradas dos castros, só se distribúen en Galicia polas bacías do Limia e na media do Miño, como unha prolongación da parte occidental do norte de Portugal, área por excelencia desta plástica castrexa (Calo 1994: 692). No resto de Galicia, as estatuas de guerreiro están ausentes, coa excepción dunha peza –de adscrición cultural discutida– aparecida na ría de Vigo e outra nas terras lucenses do Miño.

Polo que se refire á estatuaria zoomorfa aparece restrinxida a dous sectores do sur de Galicia: un vinculado á bacía media e baixa do Miño, e outro á zona sueste da provincia de Ourense (Calo 1994: 734). En ambos os casos trátase de cabezas zoomorfas exentas que se poden relacionar coas esculturas zoomorfas dos *vettóns* (Álvarez Sanchís 1999: 254), pero diferéncianse delas en que non se trata de representacións de corpo enteiro.

1.10. Distribución dos tipos de torques [fig. 11]

Os colares ríxidos chamados *torques* son a xoia de ouro máis abundante nos castros galaicos. Como xoia masculina cargada dun grande contido de ostentación e simbolismo social, os torques marcan tamén as variantes rexionais que se observan no marco do conxunto da cultura castrexa durante a 2ª Idade do Ferro. Dentro do centenar de exemplares coñecidos pódense observar varios grupos en función da forma do remate do colar e do tipo de vareta.

No norte de Galicia reconécense dous tipos de torques característicos: o ártabro e o astur-norgalaico (López Cuevillas 1951, Monteagudo 1952, Prieto 1996). Os torques ártabros aparecen fundamentalmente no norte da provincia da Coruña, aínda que tamén se rexistran algúns

exemplares na zona lucense; caracterízanse por un remate en forma de pera. Os torques astur-norgalaicos, que se localizan no norte da provincia de Lugo e no occidente de Asturias (ata o río Navia), teñen en cambio un remate en dobre escocia.

Na área sur de Galicia aparecen dous tipos, dos que a súa área fundamental se desenvolve polo norte de Portugal (López Cuevillas 1951, Pérez Outeiriño 1990). En primeiro lugar, os torques con remate en campánula documéntanse no SO de Galicia e no NO de Portugal. Á parte oriental do Norte de Portugal atribúese un tipo de torques denominado *flaviense*, caracterizado por un remate en dobre escocia decorada na base, pero a súa área podería estenderse pola cubeta de Verín.

1.11. Distribución dos tipos de arracadas [fig. 12]

Outro tipo de xoia de ouro, a *arracada*, marca tamén as diferenzas entre un territorio galaico setentrional e outro meridional durante a 2ª Idade do Ferro. As arracadas de ouro son unha especie de pendente ou colgante con suspensión supraauricular, moi frecuentes nos castros de cronoloxía posterior ao 400 a.C.

Na parte setentrional de Galicia as arracadas teñen unha forma de ril, mentres que na meridional é triangular. Ambos os dous tipos son moi diferentes, pero é de subliñar que as arracadas meridionais gardan moito parentesco coas ibero-púnicas. En todo caso a liña de separación entre unha produción setentrional e outra meridional non está aínda perfectamente delimitada, posto que na área do norte aparecen algunhas arracadas do sur, aínda que non á inversa. Sexa pola bacía do Ulla, sexa pola do Miño-Sil, a distribución dos tipos de arracadas separa unha área setentrional que se diferencia doutra meridional (Pérez Outeiriño 1982).

1.12. Coitelos afalcatados e puñais de antenas [fig. 13]

Durante a 2ª Idade do Ferro os puñais definen perfectamente dous territorios de tradicións diferentes. Mentres que na parte setentrional da cultura castrexa aparecen puñais de antenas, con diferentes variantes, no sur non se documentan estes, mentres que aparecen puñais afalcatados,

de clara tradición mediterránea (González Ruibal 2003). No estado actual dos datos, a área dos puñais de antenas de bronce e ferro cubriría a parte occidental de Asturias e practicamente toda Galicia, coa excepción de tres sectores meridionais. Na esquina SO de Galicia, conxuntamente coa cubeta de Verín, rexístranse puñais afalcatados de ferro, como unha prolongación do norte de Portugal, onde esta arma ten o seu apoxeo. Por último, a área montañosa do sueste galego hai que separala, exclusivamente por falta de datos.

Algúns autores teñen explicado a presenza de puñais de antenas nos castros setentrionais, fronte aos puñais afalcatados do castrexo meridional (fundamentalmente o N de Portugal), pola existencia de diferentes influencias: centroeuropeas, no primeiro caso, e mediterráneas, no segundo, cunha liña divisoria situada na bacía do Miño (Silva 1986: 177).

2. REXIONALIZACIÓN: UNHA VISIÓN MULTIFACTORIAL

Da observación e análise das distribucións de certos elementos da cultura material ao longo da pre e protohistoria de Galicia cabe facer algunha observación xenérica: en primeiro termo, a existencia dunha diverxencia norte-sur, coa parte meridional de Galicia moi vinculada a Portugal, é detectable nalgunhas dispersións artefactuais, pero tamén, en segundo termo, hai unha diferenciación oeste-leste ou, se se prefire, litoral-interior. Non obstante, á marxe desas grandes liñas de fisión, hai outras pautas espaciais que as matizan e complementan, sinalando de paso unha rexionalización máis complexa en determinadas expresións culturais.

Un factor obviamente importante constitúeno as vías naturais de comunicación, en especial o mar e certos cursos fluviais como, sobre todo, o Miño e tamén o Ulla. Así, sospeitamos que a navegación costeira pode xogar un papel chave na expansión de certas formas cerámicas (v.e., os tipos Cíes e Toralla durante a Idade do Ferro) e, claramente, na introdución de moitos artefactos importados. Pero alén diso, as comarcas litorais posúen unhas características bioxeográficas comúns que favorecen desenvolvementos máis precoces e propios durante a Prehistoria, as cales poderían estar detrás da personalidade que amosan en fenómenos coma a arte rupestre ou a extensión de determinados tipos de ídolos megalíticos. Por outra banda, os ríos ou, mellor, as

bacías fluviais facilitan a distribución ao longo delas de produtos específicos, como sería o caso da cerámica Penha espaxada polos cursos do Miño, Limia e Támega, e tamén, no mundo castrexo, o das estatuas de guerreiros e cerámicas tipos Forca, Castromao ou Cameixa, que se distribúen polas bacías do Miño e do Limia.

Outro factor xeográfico que condiciona a distribución dos artefactos prehistóricos son as barreiras montañosas de certa entidade. É o caso da dorsal media galega, que separa as provincias de Pontevedra das de Lugo e Ourense, onde en época castrexa se observa unha distribución moi diferente das cerámicas. Aí a dorsal actúa como un obstáculo para as comunicacións e para a distribución de determinados produtos oleiros (Carballo 2003). Pode suceder, por exemplo, que castros situados a ambos os dous lados da dorsal teñan producións cerámicas máis diferentes que outros que se sitúan a cen quilómetros de distancia, pero que están unidos por unha bacía fluvial (neste caso, a do Miño). Pola contra, o sistema de fallas disposto de N a S na Galicia occidental (concretamente, a foxa meridiana), puido actuar como un eixe articulado na dita área. Isto facilitará o decorrer de xentes, ideas, materias primas ou artefactos, algo que podemos albiscar mellor entre o V e o III milenio a.C., pero que continúa ata tempos históricos.

É preciso sinalar que os elementos xeográficos antes mencionados condicionan positiva ou negativamente a expansión dos produtos prehistóricos e a circulación de ideas, pero non determinan de ningunha maneira as distribucións espaciais analizadas, pois nelas hai que ter en conta outros factores de carácter cultural e social, que interveñen probablemente en maior medida. De feito, o tipo e a intensidade da demanda social dun produto, por exemplo, determina ás veces a presenza ou ausencia do mesmo, ou polo menos, máis que a propia xeografía. Nese sentido, a natureza dos intercambios moitas veces decide o modo de circulación dos artefactos. Xa que logo, obxectos de gran valor, coma as xoias, percorren frecuentemente grandes distancias –ou maiores que outros produtos–, porque se trata de materiais demandados polas elites receptoras para acrecentar o seu prestixio social. Fronte a iso, os obxectos máis populares –de menor valor intrínseco ou simbólico– é normal que non percorran distancias tan longas.

Por outra parte, tan importante coma a capacidade de transmitir é a de recibir. Unha sociedade non será receptora dun determinado produ-

to ou dunha idea se non ten o suficiente desenvolvemento social para asimilalo e a suficiente potencialidade económica para intercambiar ou adquirir. É o caso das bebidas e alimentos que contiñan as ánforas procedentes do sur da Península que, xunto con outras importacións, chegan á orla litoral das Rías Baixas –a zona máis desenvolvida de Galicia– a partir de fins do s. V a.C. Tamén pode ser o caso das cerámicas calcólicas tipo Penha, que se rexistran en maior número na área meridional do territorio galego que, curiosamente, tamén resulta a zona máis desenvolvida na súa economía agro-pastoril nese momento.

Diciamos que os bens de prestixio, demandados polas elites sociais, poden ter unha distribución xeográfica diferente á dos restantes produtos. A repartición deses obxectos de prestixio non coincide habitualmente –ou non ten por que coincidir– co dos outros elementos da cultura material e coas evidencias socioeconómicas ou ambientais, que puideran apoiar a existencia de subculturas rexionais. Por exemplo, as distribucións xeográficas dos torques, das arracadas ou das estatuas de guerreiro, que acabamos de ver, non coinciden exactamente. Mentres os tipos de arracadas debuxan dúas áreas rexionais, os torques establecen catro, aínda que haxa unha certa coincidencia espacial na área setentrional galega. As estatuas de guerreiro, por outra parte, restrínxense á área suroccidental galega, pero esa área non coincide exactamente coa dos torques do mesmo ámbito. É dicir, os materiais de prestixio –e as xoias sono– teñen unha distribución xeográfica moi mediatizada polo poder das elites locais, e por tanto, a distribución desa clase de bens ten un significado esencialmente socio-político.

Outro dos factores que explica a distribución diferencial dos produtos prehistóricos é o económico. Os lugares onde se detectan os materiais arqueolóxicos que chegan directamente a Galicia desde outras áreas peninsulares ou europeas, ou onde se testemuñan as principais influencias desas zonas exteriores, están situados na zona litoral e no sur de Galicia. O comercio ou intercambio con esas zonas exteriores ten uns momentos de intensificación durante a transición do Calcolítico á Idade do Bronce, e desta á Idade do Ferro, aínda que tamén resulta moi importante durante o transcurso de todo este último período. Que as novidades do exterior se instalen no litoral e no sur de Galicia ha de ter necesariamente o seu influxo tamén no desenvolvemento desas zonas e na rexionalización da totalidade da cultura material.

Encadradas nunha vasta esfera de interacción económica e social, hai que sinalar que durante o IV e III milenios a.C. se producen importantes transmisións de ideas, técnicas e produtos, ao longo da fachada atlántica da Península, principalmente con dirección sur-norte, pero tamén á inversa. Nese contexto de difusión por vía marítima habería que sinalar as semellanzas no deseño dos megálitos e da decoración destes coa que se manifesta noutros puntos da fachada atlántica europea. Tamén no marco do Neolítico e do Calcolítico habería que interpretar a presenza das grandes láminas de sílex, dos ídolos antropomórficos, e das olerías tipo Penha e campaniforme ou as puntas Palmela, como a imaxe ou o resultado desa esfera de interacción atlántica. No contexto da protohistoria as influencias da xoiería do sur da Península Ibérica son evidentes nas arracadas e, en menor medida, nos torques, pero hai que sinalala tamén nos puñais afalcatados de ferro, e moi probablemente na decoración estampada das cerámicas, na decoración arquitectónica ou nas estatuas sedentes. É, por tanto, un dos principais elementos salientables ao longo da prehistoria galaica: a circulación e transmisión de ideas e de produtos con dirección sur-norte, ao longo da fachada atlántica, supera notablemente en relevancia e consecuencias aos contactos e interferencias de dirección leste-oeste, a través da meseta española.

Debemos, non obstante, facer unha última advertencia. Neste traballo puxemos especial énfase en sinalar as diverxencias rexionais que se observan nos diversos períodos prehistóricos, pero esas diferenzas, aínda que especialmente relevantes nalgún caso, non teñen a suficiente entidade como para levarnos a pensar na existencia de diferentes culturas no territorio galego durante un período dado. Son moitos máis os elementos comúns da cultura material ou dos modelos de asentamento ou de enterramento que se observan en toda Galicia que as diferenzas. Estas últimas, na nosa opinión, deben ser entendidas como especificidades rexionais, ou en todo caso como subculturas.

FIGURAS

Figura 1. Mapa de distribución de ídolos megalíticos. A liña vermella define a localización das variantes Argalo e Parxubeira, mentres que a amarela descontinua marca a aparición doutros tipos de representacións antropomorfas.

Figura 2. Distribución da olería tipo Penha. A liña vermella define a área de maior concentración e a amarela descontinua a presenza máis esporádica desta especie cerámica.

Figura 3. Mapa de distribución de mazas e outros útiles puídos con perforación. A liña vermella marca a área con maior frecuencia de aparición e a amarela descontinua achados máis espallados.

Figura 4. Mapa de distribución da arte rupestre galaica. A trama máis mesta sinala as comarcas con maior densidade e variedade de estacións.

Figura 5. Localización das representacións figurativas da arte rupestre galaica (vermello) e da área con influencias da arte esquemática (amarelo).

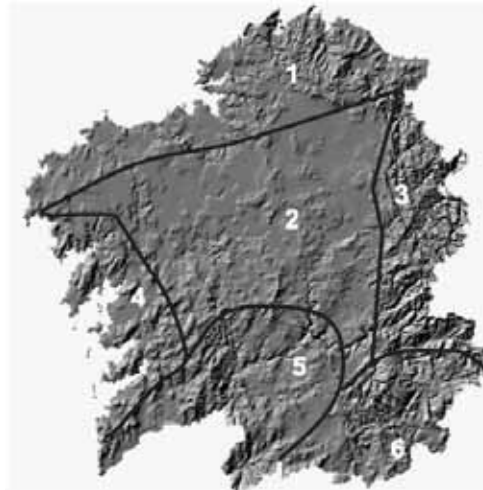

Figura 6. Áreas oleiras castrexas (séc. IV-I a.C.): (1) cantábrica, (2) interior, (3) serras orientais, (4) Rías Baixas, (5) bacía do Miño, e (6) montañas suorientais.

Figura 7. Mapa das áreas receptoras de importacións mediterráneas durante a Idade do Ferro: (1) séc. VIII-V a.C., (2) séc. V-II a.C., e (3) importacións ocasionais.

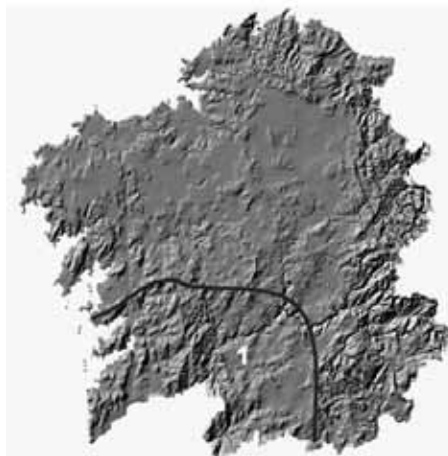

Figura 8. Área de distribución dos *oppida* (1).

Figura 9. Área de distribución das vivendas castrexas con vestíbulo e da decoración arquitectónica de carácter xeométrico (1).

Figura 10. Mapa de distribución da escultura castrexa figurada: (1) guerreiros, e (2) zoomorfos.

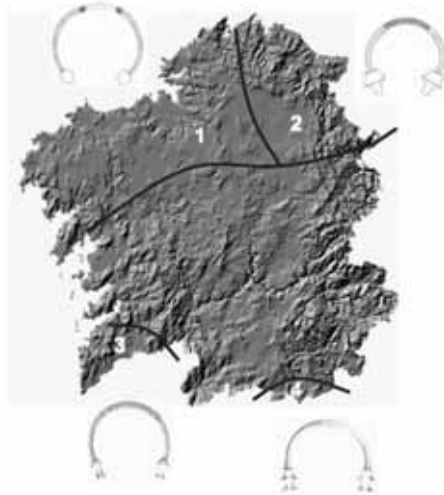

Figura 11. Mapa de distribución dos diferentes tipos de torques: (1) área ártabra, (2) área astur-norgalaica, (3) suroeste, e (4) área flaviense.

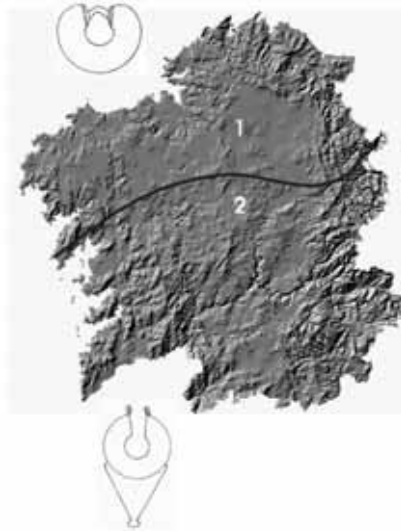

Figura 12. Mapa de distribución dos tipos de arracadas: (1) setentrional, e (2) meridional.

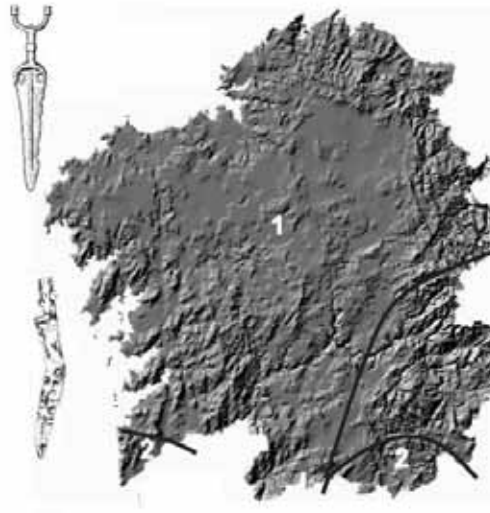

Figura 13. Mapa de distribución dos puñais de antenas (1), e dos coitelos e puñais afalcatados (2).